

**КНИЖОВНА НОРМА И ИНОВАЦИИ ПРИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ
ИМЕНА ОТ СРЕДНОБЪЛГАРСКИЯ ХОМИЛЕТИЧЕН СВИТЪК
„ЗА СЕРАФИМИТЕ“ В ПРЕВОД НА ДИОНИСИЙ ДИВНИ**

Теодора Г. Илиева

Тракийски университет – Стара Загора

**LINGUISTIC NORM AND INNOVATIONS IN NOUNS
FROM THE MIDDLE BULGARIAN HOMILETIC CYCLE
ON THE SERAPHIM, TRANSLATED BY DIONISIY DIVNI**

Teodora G. Ilieva

Trakia University – Stara Zagora

Abstract: The paper explores the grammatical transformations in the paradigm of nouns from the cycle *Za Serafimite (On the Seraphim)* by St. John Chrysostom. The transformations detected have been compared to manuscripts from the 12th – 14th centuries: the *Yagichev Zlatoust*, Tarnovo recension of the Verse Prolog, the Synaxaria for the Triodion by Zacchaeus the Philosopher, the Life of St. Antony, the Chronicle of Manasses, Boril's Synodikon, the Song of Songs from the Rila Monastery, Patriarch Photios's Letter to Knyaz Boris, Philotheus Kokkinos's translation of the Panegyric to All Saints. The paper also shows the chronology and frequency of the changes that took place. It explores the grammatical relations and the continuity between a pre-Euthymian translation and the Tarnovo Literary School, and makes a synchronic inquiry into a word class, which indicates the historical development of the standard Bulgarian language and the tendency towards analyticism.

Keywords: Middle Bulgarian translations; innovations; case flexion; rearrangement of declensions; dual.

Обект на настоящото изследване е хомилетичният свитък от шест слова с общо название *За серафимите* (нататък Срф). Проучването се провежда по най-ранния български препис F.I.197, РНБ, л. 130–168 (СРБП 2009: 113–118) на славянския превод на книга *Маргарит* от третата четвърт на XIV в., дело на книжовника йеромонах Дионисий Дивни – прочут ученик на преп. Теодосий Търновски.

В словата *За серафимите* се регистрират съществителни имена от всички вокални и консонантни старобългарски основи – както регламентиращи старобългарската книжовна норма, така и с иновационни елементи, свиде-

телстващи за развитието на тази морфологична категория. Ключова роля за граматичните трансформации, породили се през старобългарския период и силно изразени в среднобългарски текстове, играе класификационният признак род, съществено значение имат също омонимията на падежните флексии и характерът (твърд/мек) на склонитбените типове при някои основи.

1. Вокални основи

Среднобългарското прегрупиране на склонитбените типове е отразено в езика на Дионисиевия превод последователно и системно. Продуктивните формообразователни типове са с тематични гласни о-, а-, ѝ – те стават модел за ново формо- и словобразуване, абсорбират консонантните основи и водят до специализация на някои окончания.

1.1. О-основи

В Срф са запазени форми за всички падежи на имената по о-основи: *а̀гг̀лоу*, *бра̀цала*, *прибыт'комь*, *прѣуче*, *прѣстоуѣ*, *пжт'ници*, *родѣ*, *оуды*, *а̀ггѣ* и др.

След изпадането на краесловните ерове двусричните съществителни стават едносрични, но в склонитбената парадигма на Срф като правило в Им.п. мн.ч. пазят завършек -и: *грѣси*, *дрѣзи*. Многосричните също съхраняват окончание -и от дифтонгичен произход: *а̀гг̀ли*, *закони*, *а̀нци*, *ѡтроци*.

Разпространеното в южнославянски ръкописи окончание -овѣ (от ѝ-основи) за Им.п. мн.ч. и при едносрични имена от о-основи според К. Мирчев е било редовно явление в говоримата реч през късния среднобългарски период (Мирчев 1968: 146). То се използва при едносрични имена в МХр (Шин 1996: 37–39), в ППтълк (Димитрова, Марг. 2012: 84) и др., но не е възприето от ПЕвт (Харалампиев 1990: 45). Не се наблюдава и в преводния език на Дионисий Дивни.

Интерференцията между ѝ-основи и о-основи е мощен двупосочен процес. В Срф падежната флексия на имена, означаващи лица и персонафицирани предмети, от о-основи в Д.п. ед.ч., е -оу, но и -ови¹ – *бѣви* (7). Тази закономерност се наблюдава у ПЕвт (Харалампиев 1990: 42), у Цамблак те са напълно равностойни (Харалампиев 1980: 224), в ЗТр – 8 лексеми от о- и јо-ови – *раѣви*, *мирови*, *мжжѣви*, *дѣдѣти*, *петрови* и др., като е спазено условието за употреба на завършека само при одушевени имена. Окончанието -ови в МХр се среща само при *богѣ*, паралелно с *богоу* (Шин 1996: 28). В ПФот се установяват три употреби на *бѣви*, но не се срещат други имена за лица с окончанието -ови, освен *богѣ* (Славова 2013: 45). В СтПр – *бѣви* и *бѣгоу* (Петков, Спасова:

¹ В редица паметници като ОхрАп, СлѣпчАп, БанЕв, МХр окончанието -ови се среща и при съществителни от о-основа, които означават предмети или неодушевени неща, но то все пак си остава характерно преди всичко за имената, които означават лица или олицетворени предмети (Мирчев 1978: 163).

2008–2014), в ЯЗл силно преобладава $\tilde{b}\tilde{o}\tilde{y}$, а $\tilde{b}\tilde{g}\tilde{o}\tilde{v}\tilde{i}$ и $\tilde{b}\tilde{i}$ се употребяват само няколко пъти (Димитрова, Мариана 2011: 284–285), в ТрС – $\tilde{b}\tilde{o}\tilde{y}$ (Тасева 2010).

При избора между дателните богови и богоу в Срф $\tilde{b}\tilde{o}\tilde{g}\tilde{o}\tilde{v}\tilde{i}$ се предпочита в следните случаи: а) в съчетание с предлога $\tilde{k}\tilde{z}$: – $\tilde{e}\tilde{z}\tilde{j}\tilde{e}\tilde{k}\tilde{y}\tilde{k}\tilde{y}\tilde{b}\tilde{o}\tilde{y}\tilde{b}\tilde{e}\tilde{s}\tilde{t}\tilde{v}\tilde{o}\tilde{v}\tilde{a}\tilde{n}\tilde{i}\tilde{e}$ $\tilde{s}\tilde{t}\tilde{v}\tilde{a}\tilde{r}\tilde{a}\tilde{k}\tilde{t}\tilde{i}$ $\tilde{p}\tilde{r}\tilde{e}\tilde{k}\tilde{l}\tilde{o}\tilde{z}\tilde{j}\tilde{s}\tilde{h}\tilde{e}\tilde{m}\tilde{y}\tilde{j}\tilde{e}$; б) при съгласувано определение – $\tilde{i}\tilde{a}\tilde{k}\tilde{o}$ $\tilde{d}\tilde{a}$ $\tilde{n}\tilde{a}\tilde{p}\tilde{a}\tilde{e}\tilde{m}\tilde{i}$ $\tilde{v}\tilde{y}\tilde{n}\tilde{j}$, $\tilde{z}\tilde{r}\tilde{e}\tilde{k}\tilde{l}\tilde{y}$ $\tilde{p}\tilde{r}\tilde{i}\tilde{n}\tilde{e}\tilde{s}\tilde{e}$ $\tilde{p}\tilde{l}\tilde{o}$, $\tilde{i}\tilde{z}\tilde{j}\tilde{e}$ $\tilde{s}\tilde{i}\tilde{a}$ $\tilde{d}\tilde{a}\tilde{r}\tilde{o}\tilde{v}\tilde{a}\tilde{v}\tilde{'}\tilde{s}\tilde{o}\tilde{l}\tilde{m}\tilde{y}\tilde{b}\tilde{o}\tilde{y}$; в) при *dativus cum infinitivo* – $\tilde{x}\tilde{o}\tilde{t}\tilde{k}\tilde{l}\tilde{y}$ $\tilde{v}\tilde{i}$ $\tilde{r}\tilde{e}\tilde{k}\tilde{i}$ $\tilde{c}\tilde{h}\tilde{o}$ $\tilde{o}\tilde{y}\tilde{b}\tilde{o}$ $\tilde{e}\tilde{s}\tilde{t}\tilde{v}$ $\tilde{e}\tilde{z}\tilde{j}\tilde{e}$ $\tilde{s}\tilde{t}\tilde{v}\tilde{a}\tilde{r}\tilde{a}\tilde{k}\tilde{t}\tilde{i}\tilde{b}\tilde{o}\tilde{y}$; г) формата богови се предпочита при някои *verba intransitiva* и *verba transitiva*: *бесѣдовати*, *приносити*, *прѣдѣставити*.

При идентични условия настъпва дистрибуцията на богоу в произведенията на ПЕвт и Цамблак, а богови се появява, ако не е свързано с предлог, няма свои съгласувани определения и не влиза в състава на конструкцията дателен самостоятелен (Харалампиев 1990: 42).

Контаминацията между завършеците на о- основа (-омѣ, -ѣ, -ѣхѣ) и суфиксът -ов- за образуване на Им.п. мн. и Род.п. мн. на съществителните от ѣ-склонение е присъща на Срф². Тя се наблюдава при формите на едносричните имена във Вин.п. мн. (длѣговѣ), Дат.п. мн. (доуховомѣ), но формантът -овѣхѣ за Мест.п. мн.ч. не се използва в Срф. Не е типичен за МХр и за ТърнЕв (Шин 1996: 47–48). Разширеният вариант за Мест.п. мн., регистриран в Срф, е длѣговохѣ.

В Срф има редица едносрични лексеми от о-основи в Род.п. мн.ч., получили окончанието -овѣ (без разширение), което е маркер на косвените падежи на ѣ-о-ви: влѣкхвѣ, тайнѣствѣ, шаровѣ. Изключение е врагѣ своихѣ. ТрС разгръщат сходна картина – длѣговѣ (Тасева 2010: 213). Многосричните имена в Срф обаче получават очакваното окончание -ѣ: висѣръѣ, за разлика от БСин, където се срещат събѣровѣ и др., и ГрЦ, който за м.р. използва само флексията -овѣ (Харалампиев 1980: 225). В МХр се срещат многобройни примери и на -ѣ, и на -овѣ в Р.п. мн., там преписвачът, подобно на Дионисий Дивни, се е съобразявал стриктно с тогавашния развой на българското склонение (Шин 1996: 46).

В Срф влиянието на ѣ-основи върху о-основи се установява и в Мест.п. мн. при 12 съществителни – $\tilde{a}\tilde{g}\tilde{g}\tilde{l}\tilde{o}\tilde{x}\tilde{y}$, $\tilde{b}\tilde{r}\tilde{a}\tilde{k}\tilde{o}\tilde{x}\tilde{y}$, $\tilde{p}\tilde{o}\tilde{m}\tilde{y}\tilde{s}\tilde{l}\tilde{o}$ и др.

Обобщеното окончание -охѣ за Мест.п. мн.ч. е нормативно за търновските книжовници (Харалампиев 2006: 105), употребява се в безюсови ръкописи и ППТълк (Димитрова, Марг. 2012: 82), в КнГрЦ – $\tilde{i}\tilde{u}\tilde{d}\tilde{e}\tilde{w}$, $\tilde{w}\tilde{b}\tilde{l}\tilde{a}\tilde{k}\tilde{w}$ (Спасова: 2014), във ФилК – $\tilde{b}\tilde{w}\tilde{g}\tilde{w}$, $\tilde{m}\tilde{j}\tilde{c}\tilde{h}\tilde{e}\tilde{n}\tilde{i}\tilde{k}\tilde{w}$, $\tilde{w}\tilde{b}\tilde{r}\tilde{a}\tilde{z}\tilde{w}\tilde{x}\tilde{y}$ (Спасова, Христов: 2020), в ЖАВ – $\tilde{k}\tilde{o}\tilde{v}\tilde{t}\tilde{c}\tilde{h}\tilde{e}\tilde{g}\tilde{o}\tilde{x}\tilde{y}$, $\tilde{t}\tilde{r}\tilde{e}\tilde{d}\tilde{o}\tilde{x}\tilde{y}$ (http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_55). В СтПр се срещат двата завършека³, те са присъщи и за Болонския

² Тя е представителна за Кюстендилското Евангелие, надписът на цар Иван Асен II от 1230 г., Ряповия сб. и др. (Мирчев 1968: 147).

³ В СтПр са употребени форми със суфикс -ѣхѣ – влѣгарѣхѣ (т. XI), мирѣхѣ (т. VI) и суфикс -охѣ: грѣвохѣ (т. IX), сѣнникѣхѣ (т. X) (Петков, Спасова: 2008–2014).

Псалтир, Лондонското Евангелие, Ряповия сб., а в МХр -ѣхъ се употребява много по-често от -охъ (Шин 1996: 62).

В Срф окончанието -охъ се конкурира с -ѣхъ, но те не са пропорционално разпределени. От посочените по-горе примери се установяват 11 случая с -охъ, а формантът -ѣхъ се среща в 5 словоформи др.

1.2. Ё-основи. Влияние на о-основи върху ё-основи

Полето на имената от ё-основи няма константен обем. Приемаме, че към склонението принадлежат домъ, медъ, връхъ, волъ, полъ, сынъ, санъ от Срф.

Съществителното сынъ, което според традиционното схващане е съхранило най-пълно архаичните окончания на ё-склонение, в редица корпуси се скланя само по о-основи: при химнописеца Ефрем от ТКШ и ПФот (Славова 2013: 45).

Хибридни форми на сынъ съществуват в: Пант – ед.ч. е по о-основи, а мн.ч. се доближава до парадигмата на ё-склонение (Върбанова 2011: 137), МХр – сыноу Дат.п. ед., сынѣ Мест.п. ед., сынѡвъ Род.п. мн. (Шин 1996: 33, 45), ППтълк (Димитрова, Марг. 2012: 84–85).

Към тази широка група паметници се отнасят и Срф. Родовото име сынъ в тях има 20 словоупотреби – 6 са архаични (с̄новн, с̄нове, с̄новы), 11 са по о-основа, сред които с̄на, с̄ноу, с̄ны, с̄номъ.

Други съществителните от старите ё-основи – връхъ, санъ, чинъ, в Срф не пазят консервативните си падежни суфикси, а се скланят по о-основа: връхоу, сана, санѣ, чиномъ, чноу. Изключение е санѡвы – аще глѣши ми санѡвы и ѿмѣнїѡ ѿзовїиѣ...

Името домъ, което и в старобългарските, и в отделни среднобългарски⁴ паметници последователно пази старинните си окончания, в езика на ПЕвт се държи по същия начин (Харалампиев 1990: 44). И у Дионисий падежната флексия е запазена при формите за: Дат.п. ед.⁵ домѡви и Мест.п. ед. домоу. Другият пример домъ е във Вин.п. мн., но не може да се определи по коя основа се скланя, защото завършекът -ѣ е еднакъв за о-основа и за ё-основа.

1.3. ЈО-основи. Влияние на о-основи върху јо-основи.

Сред имената от това склонение в Срф, освен лексемите плачь, мѣжъ, ножъ, конъ, морѣ, ложѣ, полѣ и др., nomina collectiva каминїе и листвїе/їе и агентивите на -ѣль и -арѣ, се открояват силно производните от ср.р. с наставки -ѣствїе/-ѣствїе, -їе/-їе.

Запазени са флексии на јо-склонение при следните имена: матѣжа; матѣжемъ; кнѣза; мѣца; плачѣмъ; ключѣ; звѣръѣ.

⁴ В МХр например в Род.п. ед.ч. домъ се скланя два пъти по о-основа (Шин 1996: 24).

⁵ За разлика от ПЕвт, който предпочита флексията -оу.

В групата на имената със суфикс **-ъць** от **јо-** основа обикновено са съхранени изконните окончания: Род.п. ед. **бѣголювѣца**; Мест.п. ед. **конѣци**; Зв.п. ед. **любимнче**; Им.п. мн. **любимици**; Род.п. мн. **ѡржженосецѣ**; Дат.п. мн. **любомждръцѣмь**.

Основната трансформация, която настъпва при **јо-**основа, е резултат от затвърдяване на прастарите меки съгласни. Тя води до смесване на продуктивните **о-** и **јо-**основи. Завършеците на твърдото склонение изместват напълно старите флексии в:

– Дат. п., ед.ч. **вм. -ю > -оу** – единствените примери са **житіюу**, **смѣрнолюждриюу**, **стлищюу**, а другите имена от ср. р. **јо-** основа в Д.п., ед. ч. запазват старото си окончание **-ю**: **мльчанію**; **плодношенію**; **различію**; **съблюденію**; **оучрѣженію**;

– Род.п. ед.ч. **-а > -а** – **выліа**; **въздааніа**; **гланіа**; **згарѣніа**; **аніа**;

– Им.п. мн.ч. **-а > -а** – **волѣніа**; **видѣніа**; **глоуменіа**; **дръзжтїа**;

– Вин.п. мн.ч. **-а > -а** – **възшошеніа**; **гланіа**.

В МХр подобни форми са: **праводѣванію**, **пролитію**, **хоудоразоумію**, и рядко – **великопиѣ**, **дръзновениѣ**, **дѣланиюу** (Дуйчев, Салмина, Творогов 1988: 377, 382, 406, 434). Такава е тенденцията в съчиненията на ТКШ, БСин, ЗТр.

Появата на гласна **о** в окончанията при Тв.п. ед.ч. и понякога при Дат.п. мн.ч. на имената със завършек **-ии**, **-ніе** е характерна за езика на XIV век (Шин 1996: 105–106), МХр – **дароносїемь**, БСин – **съписанїемь** (Тотоманова 2012: 27), 16ГрБ – **ѡбновленїемь** (Спасова 2014: 97) и др. В СтПр откриваме преди всичко **-емь**: в Дат.п. мн. – **писанїемь** (т. IX), **томленїемь** (т. I), **ѡржжіемь** (т. I), и много по-рядко **-омь**: **плещомь** (т. IX), в Тв.п. ед.ч. се използва старинното окончание – **безгласїемь** (т. II), **исправленїемь** (т. III), заедно с привнесеното от твърдото склонение – **жезломь** (т. I) (Петков, Спасова: 2008–2014).

В Срф при **јо-** склонение ср. р. иновативното окончание за Тв. п. ед. **-омь** (**вѣщаннѡмь**; **глоуменїѡ**), се използва паралелно с мекото **-емь/-іемь**: **възгласшенїемь**.

Тази тенденция се констатира също при Дат.п. мн.ч. – **боренїѡ**; **желанїѡ**. Тя не е прокарана и в много от проучените среднобългарски паметници⁶.

Плуралните номинативи за м.р. **јо-** основа и смекчена **о-** основа получават нормативното окончание **-и**: **корабли**, **любимици**, **ѡржженосци**, само при **врачъ** се регистрира **врачеве**, повлияно от **й-** основа с преглас **о/е** под влияние на **ј**.

Суфиксът **-ихъ** за м.р., Мест.п., мн. ч. се пази при почти всички лексеми от **јо-** склонение в Срф – **зданїихъ**; **позорищихъ**; **распжтїихъ**; **пррчъствихъ**; **цртвїихъ**. Окончанието **-охъ** се среща в Срф само при **лицѡ**.

При половината от формите за Мест.п. ед. в Срф при имената на **-іе/-іение** се среща контракция на падежната флексия: **-ии > -и**; **-іени/-ание**

⁶ Разпространена е в МХр, но не е отбелязана от К. Мирчев, в БСин и др. (Шин 1996: 111).

-енни/-ани > -ни: скончани; ѿбличени; оукрадени; раздрѣшени; прѣмльчани. Процесът е характерен също за МХр – долѡульгани (Дуйчев, Салмина, Творогов 1988: 295–299), БСин – блѡгодѣани (Тотоманова, Христов 2015: 17), ПЕвт – недѡоульгни.

В Срф се наблюдава и дейотация на кореновата гласна *ia*: одѣаниѣ > ѡдѣанїѣ, дѣаниѣ > дѣанїѣ.

Хетероклитите със завършек *-арь* и *-тель* в мн.ч. получават обичайните окончания по консонантното склонение само в Им.п. зрїтеле, мжчители, оучителѣ. Тази тенденция се следва във ФилК (оучителѣ) и при Вин.п. зѡконооучителѡ, оучителѡ, цѣрѡ.

Номинативът в МХр, ТрПр (Шин 1996: 90) и по-ярко в СтПр, е повлиян от *-ї*- основа – идѡлслоужителїѣ (т. VI), (изключение – властелѣ (т. II), там инструменталът е подложен на асимилация – рѡдителни (т. V), дативът е по консонантното склонение – вѡрѣтателѣмѣ (т. III) (Петков, Спасова: 2008–2014).

1.4. Влияние на *-ї*- склонение върху *-jo-* склонение

Влиянието на *-ї*- склонение върху *jo-* склонение в Срф се проявява отчетливо и пълно при:

– хетероклитите със завършек *-арь* и *-тель* в Род.п. мн.ч. – гостителен, жителен. Аналогичен е изборът в СтПр – мжчители (т. IV) и у ФилК – рѡдителни;

– окончанието за м.р., Мест.п. мн.ч. *-ѣхѣ* измества изконното *-ихѣ*: мжжѣхѣ, кораблѣхѣ. Подобни са формите от СтПр: краї (т. II) и от ФилК блѡсловѣхѣ;

– в парадигмата на поле – высѡкы оубо сѣтѣ горы ѡ полеи и частично на мжжѣ – архаични по *-ї*- склонение са Род.п. мн. мжжи, Мест.п. мн. мжжѣхѣ, а по *jo-* основа са Вин.п. мн. мжжѡ, Род.п. ед. мжжа и Род.п. мн. мжжїи. Интересна е амбивалентната структура при Род.п. мн.: три тысьщїж мжжи, мжжи исправлѣшихѣ, но тридѣсѣтѣ и шѣстѣ мжжїи;

– окончанието за Тв.п. ед. *-и*, което след затвърдели съгласни се е трансформирало в *-ы*, е било замествано от *-ми* и се е прибавяло направо към основата – дѣанми; ласканми; помаванми. Процесът се разгрѣща и в: МХр – провѡдени (Дуйчев, Салмина, Творогов 1988: 381), 16ГрБ – вѣзыханми, вѣсполинанми (Спасова: 2014); окончанието за м.р. М.п. мн. *-и* измества *-ихѣ* – своѣго вѣмѡ свѣрѣши вѣ рыданї.

1.5. Влияние на *-ї*- склонение върху *jo-* склонение

Наблюдава се в Дат.п. ед., където заедно с изконното окончание *-ю*, е констатиран и завършекът *-иви*, мекият вариант на *-ови*: зижителѣви, цѣрѣви. Имена с посочения суфикс се срещат предимно при одушевени обекти (СтПр – цѣрѣви), а в МХр и при неодушевеното съществително мечѣ (Шин 1996: 82).

1.6. Ъ- склонение. Интерференция между -јо- склонение и -ѣ- склонение

Второто склонение след а-/ја- основи, в което са концентрирани съществителните от женски род в Срф, е ѣ- склонение. То включва преди всичко когнитивна лексика, абстрактни понятия, ментални термини, емотивни възприятия.

Имената от ѣ- склонение в м.р. и ж. р., които се срещат в изследвания ръкопис, са обемна група. Подчертано преобладаващи са от ж.р., а от м.р. са ограничени, с проста морфемна структура: *вещь, вѣсть, гость, господь, дѣбрь, жизнь, зѣлость, казнь, користь, крѣпость, милость, мжжь, пакость, печаль, почьсть, пропасть, съмръть, тихость, трѣсть, часть, щедрость, ярость* и др.

Всички имена от ж.р. са запазили изцяло старобългарския си облик – Род.п. ед. *блѣсти, болѣзни, грѣдсти, мѣти, радости*; Вин.п. ед. – *жизнь, заповѣдь, кротость*; Тв.п. ед. – *блѣтиж, зѣлостіж, ѡблѣстіж, памѣтіж*; Мест.п. ед. *пропасти*; Род.п. мн. – *вещи 133а, повѣсти*; Дат.п. мн. – *вещемь, користемь*; Вин.п. мн. – *бозни, пѣсни, ярости*; Тв.п. мн. – *казнѣми, повѣстѣми*; Мест.п. мн. – *вещѣ*. Не е установено прегрупиране на съществителните от ж.р. и в МХр, ТрПр (Шин 1996: 164). Същият консервативен подход се наблюдава и в ПФот (Славова 2013: 48).

Влияние на јо- склонение върху ѣ- склонение се реализира в м.р.: *господь, пжть* и *чръвь*: Р.п.ед. *гѣ*, Д.п.ед. *пжтю, гѣу*, Р.п.ед. *пжтѣ, Р.п.ед. чръвіа*.

Съществителното *огнь* се скланя преимуществено по јо- основа: *ѡгню, ѡгнемь, ѡгнѣ дѣхов'наго*, употреби по ѣ- склонение не са констатирани. Останалите около 15 словоформи са в Им.п. и Вин.п. ед.ч. със завършек *-ь*, който при настъпилото смесване на *ъ* и *ь*, не е диференциращ склонителен белег. В синхронни на Срф паметници е констатирана и формата за Дат.п. ед. *огневи* (СтПр), МХр, Хлудовия триод (Шин 1996: 82).

Съществителното *татъ* се появява в Срф еднократно в Им.п. ед.

1.7. Взаимовлияние между а- и ја- основи

Втората по численост номинативна група в Срф са съществителните от ж. р. по продуктивните а-/ ја- основи, които почти не променят своя облик. А настъпилите минимални трансформации биха могли да се обобщат така:

- в Тв.п. на а- склонение е с пълната (*свободож, оуздож*) и със стегната форма (флексията *-ж* постепенно измества *-оиж*) *свож силж; великож ѡнож славж*;
- дейотация при ја- основа – *вселенаа*.

Имената *nomina agentis* от -ја- основа м.р. на -ни в Срф са съхранили архаичните си завършеци: Им.п. ед. *крѣм'чѣи*, Вин.п. ед. *сждѣж*. По този показател Дионисиевият превод показва консервативно отношение към нормата, за разлика от други среднобългарски сборки, където суфиксът *-ниа* е проникнал в различна степен – СтПр – *сждѣна* (Петков, Спасова: 2008–2014), ПФот (Сла-

вова 2013: 48), МХр – сждїѡ (Шин 1996: 131), БСин – сждїѡ (Тотоманова, Христов 2015: 51, 144), КнГрЦ оубїѡца (Спасова, Христов: 2020).

Съществителните от м.р. с окончание -а и -ѡца по а-/ја- основи са в класическия си облик в Срф – вѡцѣ, вѡкѣ, нѣвѣжѣ, оубїѡца.

Името от ж.р. на поустыѡна получава новото окончание -ѡ (смесване с ѣ) в Им.п. ед. – поустыѡнѣ, но се среща и старото ѣгѣпѣтѣныѡ. Две словоупотреби не са достатъчни, за да се направят заключения.

1.8. Ū- основа. Влияние на а-/ ја- и ї- основи върху ū- основа

Две са съществителните от ū- основа, изолирани в Срф – любѡ, црѣкѡ (само в номинатив и вокатив). Регистрираните старобългарски форми са: црѣкѡ в Мест.п. мн. и любовѡж Тв.п. ед.

Асимилацията на ū- основа от ї- основи се реализира при: Им.п. ед. – загубено е старинното окончание -ѡ, което не се среща още от XII век и е заменето от -ѡ/-ѣ – крѣвѣ, црѣковѣ (с разширение -ѣв > -ѡв). В косвените падежи словоформите на црѣкѡ получават това разширение.

Асимилацията на ū- основа от ја- основи се реализира при: Вин.п. ед. – употребява се и архаичното окончание -ѣвѣ/-ѡвѣ (вѣ црѣковѣ; крѣвѣ стѣж; любовѣ), и характерното за а- основи -ж (мѣтрѣ...разъгаражѣ сѡ любовѡж).

2. Консонантни основи

2.1. ES- основи

Повечето имена от основата се срещат в Срф: дрѣво, дѣло, нѣво, слово, тѣло, чоудѡ и хетероклитните око и оухѡ. Първото съществително дрѣво е употребено три пъти в Им. п. ед. и Вин.п. ед. с познатите си старобългарски форми, липсват употреби в косвените падежи, за да се проследи евентуално прегрупирание, но още в корпуси с преславски произход са регистрирани форми на дрѣво само по о- основа⁷. Тази пълна трансформация по-късно потвърждават примерите от СтПр – дрѣвоу, дрѣво и ФилК – дрѣва. Причината вероятно се крие в генезиса на имената от es- основи – първоначално те са принадлежали към о- основи (ГрСтб 1993: 167)⁸.

В Срф липсват иновации в парадигмата на нѣво.

2.2. Влияние на о-/јо- основи върху es- основи

През XIV век прегрупирването на es- основи е в напреднал етап. В изследването си върху ЗТр Е. Мирчева и М. Цибранска отбелязват, че повече впечатление правят запазените форми с консонант в основата, отколкото фор-

⁷ В ПАНТ изцяло по о-основи е склонението на дрѣво и на многократно употребяваните съществителни лице и дѣло (Върбанова, дисертация 2011: 143).

⁸ Това е причина формите по -es- основи да се разглеждат като нови (Wijk 1931: 187 цит. по Върбанова).

мите по вокалното склонение, които още в старобългарски са по-скоро част от правилото, отколкото изключение (Цибранска-Костова, Мирчева 2012: 72).

С най-висока фреквентност от това склонение в Срф е лексемата *слово* – с 59 словоупотреби. Над 30 пъти се срещат Им.п. ед. и Вин.п. ед. Без промени са плуралните облици в Им.п. и Вин.п.: *слóвеса* (изключение е *тайннaгo слóва* в Им.п. с елизия на консонанта в основата). Запазените са старинните завършеци за: Род.п. ед. (*слóвесе*), Род.п. мн. (*слóвесѣ*), Дат.п. мн. (*слóвесеѣмь*), Тв.п. мн. (*слóвесы*). В Дат.п. ед. и Тв.п. ед. се използват само повлияните от о- основа нови форми *слòвоу* и *слòвомь*.

Архаичните облици доминират и в склонението на *тѣло*. От общо 34 употреби на лексемата запазените завършеци са 18, сред тях: Род.п. ед. *тѣлесе*, Дат.п. ед. *тѣлеси*, Им.п. мн. *тѣлеса*, Дат.п. мн. *тѣлесеѣмь*, Мест.п. мн. *тѣлесеѣхъ*, а възприетите от о- основи са: Дат.п. ед. *тѣломь*, Тв.п. мн. *тѣлѡ̆*.

В Срф *дѣло* се скланя по вокална о-ва – *дѣла*, *дѣлоу*, *дѣлы*, *дѣлѡ̆мь*.

Тази картина се доближава до ПФот, ПЕвт и Цамблак, у които лексемите *слово* и *тѣло* в ед. ч. са главно по о- склонение, а в мн. ч. – по консонантното склонение; *дѣло* е изцяло към -о- основи, а Тв.п. в ед. ч. е винаги -омь (Славова 2013: 50, Харалампиев 2006: 156). Дионисий Дивни обаче е по-консервативен в избора си, той предпочита повече архаични форми в ед.ч. – *чѡудѡ* се среща с изконните си облици *чюдесе*, *чюдесеѣхъ*.

Заклучението, че в среднобългарски окончанията за es- основи се пазят по-често при *небо*, *слово* и *чѡудѡ*, отколкото при другите имена от склонението, не е напълно приложимо в Срф. Старинните облици на es- основи преобладават и в парадигмата на *дрѣво* и *тѣло*, хетероклитните *око* и *оухо* се срещат в дв. ч. по ѝ- склонение: *вчи*, *ѡ̆чима*, а в мн.ч. по консонантното склонение – *ѡ̆чесеѣмь*, *оухо* се появява веднъж в дв.ч. – *оуши*. У ФилК е регистрирано аналогично смесване: *тѣлеса*, *тѣлесе*, но отново *тѣлѡ̆*; *небо* е почти изцяло по консонантната основа – *нѣсе*, *нѣсеѣхъ*; *слово* е с нови окончания за Дат.п. ед. и Тв.п. ед.ч. – *слòвоу*, *слòвомь*; разлика при *дрѣво* – с еднократно по о- основа *дрѣва* (Спасова, Христов: 2020).

2.3. EN-/ MEN- основи

Ексерптите в Срф са *камень* във Вин.п. ед.ч., *плáмень* също в Им.п.ед. и Вин.п. ед.ч (старата флексия -ѣ отсъства) и *корень* в Им.п. ед. и в Дат.п. ед. с окончание -ю по јо- склонение – това окончание е единственото за Дат.п. ед. в МХр (Шин 1996: 203).

2.4. ег- основи. Влияние на ја- основи върху ег- основи

Двете съществителни от това склонение *матѣри* и *дѣщѣри* имат както консонантни форми, така и по а-/ја- основи. В ед.ч. в Срф се използват само изконните завършеци, за разлика от МХр, ТрПр, в които продуктивните ѝ-основи, ж.р. изместват някои от старите форми:

– Род.п. ед. *лѣтрѣ*. Суфиксът се пази у ПЕвт, МХр, ТрПр и др., вероятно заради синтактичната функция на Род.п., който по форма е трябвало да бъде разграничен от *Dativus possessivus* (Шин 1996: 223); Вин.п. ед. *дѣщѣре*; Мест.п. ед. *лѣтри*; Им. п. мн. *лѣти*. Номинативното окончание се пази и в МХр, ПФот (Славова 2013: 50).

Иновативни са привлечените от вокалното -ја- склонение плурални окончания. Те се разпространяват активно в Слѣпч, Хлуд, БолПс, МХр, и др. (Шин 1996: 224).

2.5. NT- основа

В Срф от това склонение е регистрирано само *отроча* във Вин.п. ед.ч. и *ѡтрочаѡтомѣ* в Дат.п. мн.ч. – словоформата е пример за отпадане на дуалиса и замената му с плуралис в израза *ѡтрочаѡтомѣ двѡимѣ ѡцѣ бѣ*. Флексията -омѣ е пренесена от о-основа ср.р., това е засвидетелствано в МХр при *вноучаѡтомѣ* (Шин 1996: 211).

3. Род и число на съществителните имена

Дуалисът в Срф се използва преди всичко при назоваване на природни двойки и на части на тялото: *рѣцѣ прѡтѣжѣ*; *ногама скакаж*; *двѣма бо крилома покрывааѣж лица*; *мыслѣныма ѡчима*; *оу съсцоу имаши ѡтрѡча* и др.

Спорадична е появата на двойствено число при случаен сбор на два субекта/обекта – *моцѣно ѣсть въкоупѣ ѡбѣма сълоучати сѣ*. Обикновено се използва плуралис – *и ѡтрочаѡтомѣ двѡимѣ ѡцѣ бѣ*. Дистрибуция на дуалиса е рядкост и в среднобългарския период – в КнГрЦ са регистрирани анатомичните двойки *ногама*, *рѣкама*, *ѡчима*, *рогама* и средството за мъчение *вѣригама*, и Тв.мн. *вѣригами*. У ФилК – *рѣкама*, *ногама* (Спасова, Христов: 2020). В СтПр в рамките на една фраза се срещнат дуалис и плуралис – *свѣзашѣ рѣцѣ емѣ подѣ колѣны* (т. XII), като дуалис има не само при частите на човешкото тяло (*вѣѣмама*; *колѣнома*; *пѣтама*; *ѣстнама*), а и при съчетание на два субекта – *братома*, *каженикома*, *рѡдитѣлема*.

4. Изводи

Резултатите от изследването на съществителните имена могат да се обобщат до следните заключения: регрупиране на склонитбените типове; флексии на имена, означаващи лица и персонифицирани предмети, по о-основи в Дат.п. ед.ч., са -оу и -ови; хибридни форми на *сынѣ* по ѣ- и о-основи; завършеците на о-склонение изместват напълно старите флексии на *јо*-основи в м.р. ед.ч., Дат. п., ср.р., Род.п. ед.ч., ср.р., Им.п. мн.ч., ср.р., Вин.п. мн.ч.; флексията на формите за Мест.п. ед. при имената на -иѣ/-ѣниѣ/-аниѣ се контрахират до: -ии > -и; влияние на *ѣ*-върху *јо*-склонение при хетероклитите на -арѣ и -тѣлѣ в Род.п. мн.ч., а окончанието за м.р., Мест.п. мн.ч. -ѣхѣ се измества от изконното

-иѣ и -и заменя старото -иѣ; дейотация при ја- основа; при личните имена в а- основи Род.п. мн.ч. ж.р. е засвидетелстван суфиксът -ѣ, окончание -ѣи, повлияно от ї- основи, се среща по-рядко; асимилацията на ѱ- основа от ї- основа се реализира при Им.п. ед., загубено е старинното окончание -ѣи; иновативни плурални завършеци при ег- основи.

Типичните за Дионисий Дивни и за ТКШ явления са: окончанието -ѣи за Им.п. мн.ч. и при едносрични имена от о-основи е типично за предвти-миевски текстове, но невъзприето от ПЕвт; контаминация между завършека -ѣѣ и суфикса -ѣв- за образуване на Мест.п. мн.ч. не се използва; обобщеното окончание -ѣѣ за Мест.п. мн.ч. за о- основи; съществителни от старите ѣ- основи – врьѣѣ, санѣѣ, чинѣѣ не пазят консервативните си суфикси, а се скланят по о- основа; дѣмѣѣ упорито пази старинните си окончания; появата на гласна о при Тв.п. ед.ч. и понякога при Дат.п. мн.ч. на имената със завършек -ѣи, -ѣиѣ; лексемите слово и тѣло в ед. ч. са асимилирани от о- склонение (най-вече слово), а в мн. ч. са по консонантното склонение; лексемата дѣло е преминала към о- основи; мати и дѣци имат форми както по консонантното, така и по вокалното склонение, в ед.ч. се използват само падежни завършеци на ег- основи; възстановява се дуалисът при назоваване на природни двойки, рядкост е дистрибуция на дуалис при случаен сбор на два субекта или обекта.

Дионисиевият език е съзнателно архаизиран и се отличава със следните индивидуални предпочитания на преводача в номинативната парадигма: многосричните имена от о- основи в Род.п. мн.ч. получават окончание -ѣ, а не флексия -ѣѣ, така е в МХр, но не и в ТКШ; конкуренция и непропорционално разпределение на окончанията -ѣѣ (11) и -ѣѣѣ (5) в Мест.п. мн.ч. при о- основи; имената *nomina agentis* от -ја- основа м.р. на -ѣи са съхранили архаичните си завършеци; липсват иновации в парадигмата на ѣѣѣ; съществителното чѣѣѣ по ес- основи се среща само в изконните си облици за Им.п. ед., Род.п. ед. и Мест.п. мн.; старинните облици на ес- основи преобладават и в парадигмата на дѣѣѣѣ и тѣѣѣѣ, хетероклитните ѣѣѣѣ и ѣѣѣѣ се срещат в дв. ч. по ї- склонение.

Съкращения на използваните ръкописи

БСин – Борилев синодик, ЖАВ – Житие на св. Антоний Велики, ЗТр – Зайковски требник, КнГрЦ – Книга Григория Цамблака, МХр – Манасиева Хроника, ПАНт – Пандектите на Антиох, ПЕвт – Патриарх Евтимий Търновски, ППТѣлк – тълкувание на Песен на песните, ПФот – Послание на патриарх Фотий, Срф – За серафимите, СРБП – Славянские рукописи болгарского происхождения в Российской национальной библиотеке, СтПр – Стишен пролог, ТКШ – Търновска книжовна школа, ТрПр – Троянска притча, ТрС – Триодните синаксари в превод на Закхей Философ, ФилК – Слово за вси светии от Филотей Кокин, 16ГрБ – среднобългарски превод на 16 слова от св. Григорий Богослов.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Върбанова 2011: Върбанова, П. *Славянският превод на Пандектите на Антиох. Езикови аспекти*. Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. В. Търново. // **Vurbanova 2011:** Vurbanova, P. *Slavianskiyat prevod na Pandektite na Antioh. Ezikovi aspekti*. Disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen “doktor”. V. Tarnovo.

ГрСтб 1991: *Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис*. Дуриданов, Ив. (гл. ред.). София: БАН. // **GrStb 1991:** *Gramatika na starobalgarskiya ezik. Fonetika. Morfologiya. Sintaksis*. Duridanov, I.(red). Sofia: BAN.

Димитрова 2011: Димитрова, Мариана. *Ягичев Златоуст – Средновековен български паметник със слова и поучения от началото на XIV в.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“. // **Dimitrova 2011:** Dimitrova, Mariana. *Yagichev Zlatoust – srednovekoven balgarski pametnik sas slova i poucheniya ot nachaloto na XIV vek*. Sofia: AI, Prof. Marin Drinov“.

Димитрова 2012: Димитрова, Маргарет. *Тълкувания на Песен на песните в ръкопис 2/24 от Рилската света обител*. София: Херон прес. // **Dimitrova 2012:** Dimitrova, M. *Talkovaniya na Pesen na pesnite v rakopis 2/24 ot Rilskata sveta obitel*. Sofia: Heron press.

Дуйчев, Салмина, Творогов 1988: Дуйчев, И., Салмина, М. А., Творогов, О. В. *Среднеболгарский перевод хроники Константина Манассии в славянских литературных*. София: БАН. // **Duychev, Salmina, Tvorogov 1988:** Duychev, I., Salmina, M., Tvorogov, O.V. *Srednebolgarskiy perevod khroniki Konstantina Manassii v slavianskih literaturah*. Sofia: BAN.

ЖАВ: *Житие на св. Антоний Велики*. // *Zhitie na sv. Antoniy Veliki*. <http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_55>[20.05.2022]

Мирчев 1968: Мирчев, К. *Старобългарски език*. София. // **Mirchev 1968:** Mirchev, K. *Starobalgarski ezik*. Sofia.

Петков, Спасова 2008–2014: Петков, Г., Спасова, М. *Търновската редакция на Стишния пролог. Текстове. Лексикален индекс. Т. I–XIII*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. // **Petkov, Spasova 2008–2014:** Petkov, G., Spasova, M. *Tarnovskata redaktsiya na Stishniya prolog. Tekstove. Leksikalen indeks. Vol. I–XIII*. Plovdiv: UI “Paisiy Hilendarski”.

Славова 2013: Славова, Т. *Славянският превод на Посланието на патриарх Фотий до княз Борис Михаил*. София: СУ „Св. Климент Охридски“. // **Slavova 2013:** Slavova, T. *Slavianskiyat prevod na Poslanieto na patriarkh Fotiy do knyaz Boris Mihail*. Sofia: SU “Sv. Kliment Ohridski”.

Спасова 2014: Спасова, М. *16 слова на св. Григорий Богослов*. София: СУ „Св. Климент Охридски“. // **Spasova 2014:** Spasova, M. *16 slova na sv. Grigoriy Bogoslov*. Sofia: SU “Sv. Kliment Ohridski”.

Спасова, Христов 2020: Спасова, М., Христов, Ив. *Патриарх Фотий. Слово в Неделята на всички светии*. София: СУ „Св. Климент Охридски“. // **Spasova, Hristov 2020:** Spasova, M., Hristov, Iv. *Patriarh Fotiy. Slovo v Nedelyata na vsichki svetii*. Sofia: SU “Sv. Kliment Ohridski”.

Тасева 2010: Тасева, Л. Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина. Текстологично изследване. Издание на Закхеевия превод. *Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, T. LIV. Weiher Verlag, Freiburg i. Br.*// **Taseva 2010:** Taseva, L. Triodnite sinaksari v srednovekovnata slavyanska knizhnina. Tekstologichno izsledvane. Izdanie na Zakkheeviya prevod. *Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, T. LIV. Weiher Verlag, Freiburg i. Br.*

Тотоманова 2012: Тотоманова, А.-М. Езикът на XIV век и съставът на Палаузовия сборник. – В: *Старобългаристика*, кн. 1, 24–37.// **Totomanova 2012:** Totomanova, A.-M. Ezikat na XIV vek i sastavat na Palauzoviya sbornik. – In: *Palaeobulgarica*, кн. 1, 24–37.

Тотоманова, Христов 2015: Тотоманова, А.-М., Христов, И. *Речник-индекс на словоформите в Борилевия синодик и придружаващите го текстове в ръкопис 289 НБКМ*. София: ПАМ Пъблишинг Къмпани ООД.// **Totomanova, Hristov 2015:** Totomanova, A.-M., Hristov, I. *Rechnik-indeks na slovoformite v Boriloviya sinodik i pridruzhavashтите го текстове в rakopis 289 NBKM*. Sofia: PAM Publishing Kampani.

Харалампиев 1980: Харалампиев, И. Евтимий Търновски и членните форми в среднобългарските писмени паметници. – В: *Търновска книжовна школа. Т. II*. Русев, П. (гл.ред.) София: БАН, 398–404.// **Haralampiev 1980:** Haralampiev, I. Evtimiy Tarnovski i chlennite formi v srednobaigarskite pismeni pamtnitsi. – In: *Tarnovska knizhovna shkola. Vol. II*. Rusev, P. (red.). Sofia: BAN, 398–404.

Харалампиев 1990: Харалампиев, И. Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски. София: Наука и изкуство.// **Haralampiev, I. Ezikat i ezikovata reforma na Evtimiy Tarnovski. Sofia: Nauka i izkustvo.**

Харалампиев 2006: Харалампиев, И. Някои основни промени в българския език, отразени в писмените паметници до XIV–XV век, и отношението на книжовниците от школата на Евтимий Търновски към тях. – В: *По вековните пътеки на българския език. Избрани приноси*. В. Търново, 149–168.// **Haralampiev 2006:** Haralampiev, I. Niakoi osnovni promeni v balgarskiia ezik, otrazeni v pismenite pametnitsi do XIV–XV vek, i otnoshenieto na knizhovnitsite ot shkolata na Evtimiy Tarnovski kam tyah. – In: *Po vekovnite pateki na balgarskiya ezik. Izbrani prinosi*. V. Tarnovo, 149–168.

Христова, Загребин, Енин, Шварц 2009: Христова, Б., Загребин, В., Енин, Г., Шварц, Е. *Славянские рукописи болгарского происхождения в Российской национальной библиотеке*. Санкт-Петербург.// **Hristova, Zagrebin, Enin, Shvarts 2009:** Hristova, B., Zagrebin, V., Enin, G., Shvarts, E. *Slavianskie rukopisi bolgarskogo proishozhdeniya v Rossiyskoy natsionalnoy biblioteke*. Sankt Peterburg.

Цибранска-Костова, Мирчева 2012: Цибранска-Костова, М., Мирчева, Е. *Зайковски требник от XIV век: изследване и текст*. София: Валентин Траянов.// **Tsibranska-Kostova, Mircheva 2012:** Tsibranska-Kostova M., Mircheva, E. *Zaykovski trebnik ot XIV vek: izsledvane i tekst*. Sofia: Valentin Trayanov.

Шин 1996: Шин, У. *Падежната система в среднобългарския превод на Манасиевата хроника*. София: Институт Лингва.// **Shin 1996:** Shin, U. *Padezhnata sistema v srednobaigarskiya prevod na Manasievata hronika*. Sofia: Institut Lingva.